
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2026-2.9>

О. А. Зуєва, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0001-8054-1509

Ю. О. Рябко, студентка 1 курсу магістратури
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0009-0005-7501-3601

НАДМІРНИЙ ФОРМАЛІЗМ І ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено дослідженню та комплексному теоретико-практичному аналізу феноменів надмірного формалізму та правового нігілізму в господарському процесі, виявленню критеріїв розмежування правомірного застосування процесуальної форми від її надмірного фетишизування, а також розроблення концептуальних підходів до подолання зазначених деструктивних явищ.

Тема статті є актуальною з огляду на те, що як надмірний формалізм, так і правовий нігілізм є патологічними явищами правового буття та можуть по-своєму деформувати судочинство і підривати довіру суспільства до інституту правосуддя.

Розкриттю цієї теми сприяло проведене в дослідженні комплексного теоретико-практичного аналізу феноменів надмірного формалізму та правового нігілізму в господарському процесі, виявлення критеріїв розмежування правомірного застосування процесуальної форми від її надмірного фетишизування, а також розроблення концептуальних підходів до подолання зазначених деструктивних явищ. Досягти результатів даного аналізу стало можливим через вирішення таких завдань: 1) окреслення теоретичного змісту понять «процесуальний формалізм» та «правовий нігілізм»; 2) аналіз причин і передумов виникнення цих явищ у господарському процесі; 3) систематизація практичних проявів обох феноменів; 4) визначення ролі дискреційних повноважень суду як засобу балансування між формою і змістом права.

В статті зроблені висновки про те, що; надмірний процесуальний формалізм та правовий нігілізм є двома полюсами єдиного явища – відхилення від ідеалу справедливого правосуддя та здатні деформувати господарський процес і підривати його легітимність в очах суспільства; відмежувати законне використання процесуальних норм від їх надмірно формального застосування дозволяє критерій пропорційності; суддівська дискреція є не джерелом, а засобом подолання обох крайнощів; системне вирішення проблеми потребує комплексного підходу.

Ключові слова: господарський процес, господарський суд, надмірний формалізм, правовий нігілізм.

O. A. Zueva, Yu. O. Ryabko. Excessive formalism and legal nihilism in the economic process: theoretical and practical aspect

The article is devoted to the study and comprehensive theoretical and practical analysis of the phenomena of excessive formalism and legal nihilism in the economic process, the identification of criteria for distinguishing the lawful use of a procedural form from its excessive fetishization, as well as the development of conceptual approaches to overcoming these destructive phenomena.

The topic of the article is relevant given that both excessive formalism and legal nihilism are pathological phenomena of legal existence and can in their own way deform the judicial process and undermine public trust in the institution of justice.

The disclosure of this topic was facilitated by the research of a comprehensive theoretical and practical analysis of the phenomena of excessive formalism and legal nihilism in the economic process, the identification of criteria for distinguishing the lawful use of a procedural form from its excessive fetishization, as well as the development of conceptual approaches to overcoming these destructive phenomena. Achieving the results of this analysis was possible through the solution of the following tasks: 1) outlining the theoretical content of the concepts of "procedural formalism" and "legal nihilism"; 2) analyzing the causes and

© О. А. Зуєва, Ю. О. Рябко, 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

prerequisites for the emergence of these phenomena in the economic process; 3) systematizing the practical manifestations of both phenomena; 4) determining the role of the court's discretionary powers as a means of balancing the form and content of law.

The article concludes that; excessive procedural formalism and legal nihilism are two poles of a single phenomenon – deviations from the ideal of fair justice and are capable of deforming the economic process and undermining its legitimacy in the eyes of society; the criterion of proportionality allows us to distinguish the legitimate use of procedural norms from their excessively formal application; judicial discretion is not a source, but a means of overcoming both extremes; a systemic solution to the problem requires a comprehensive approach.

As a general conclusion of this study, it can be noted that finding a balance between form and content in the economic process is not a one-time task of the legislator; but a permanent mission of the court, which requires every judge to understand the deep purpose of law: not in the formal application of norms, but also not in arbitrarily ignoring them, but in the desire to achieve justice by means of legal form.

Key words: *commercial process, commercial court, excessive formalism, legal nihilism.*

Постановка проблеми. Господарське судочинство в Україні перебуває у стані постійного реформування, що зумовлено як євроінтеграційними прагненнями держави, так і колізіями правової системи. Одним із найбільш дискусійних питань господарського процесу залишається пошук балансу між неухильним дотриманням процесуальної форми та гнучким, цілеспрямованим застосуванням права задля досягнення справедливого результату.

Де та межа, коли необхідний формалізм переходить у надмірний, чи надмірна гнучкість у правовий нігілізм? Між цими антиподами пролягає тонка, ледь помітна межа, де мають перебувати справедливий суд і розумний суддя.

Актуальність обраної теми визначається тим, що як надмірний формалізм, так і правовий нігілізм є патологічними явищами правового буття. Кожне з них по-своєму деформує судочинство і підриває довіру суспільства до інституту правосуддя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням правового нігілізму та надмірному формалізму увага в юридичній науковій літературі звісно приділялась. Так, можна вказати на таких авторів як Д. Стрілко [1], К. Бортняк та Н. Добрянська [2], І. Костів та М. Остап'як [3] та інші. Втім і зазначені автори й інші досліджували ці проблеми з огляду на їх загально – правове значення без акцентування на конкретній галузі процесуального права.

Мета статті полягає в комплексному теоретико-практичному аналізі феноменів надмірного формалізму та правового нігілізму в господарському процесі, виявленні критеріїв розмежування правомірного застосування процесуальної форми від її надмірного фетишизування, а також розробленні концептуальних підходів до подолання зазначених деструктивних явищ.

Поставлена мета реалізується через вирішення таких завдань:

- 1) окреслення теоретичного змісту понять «процесуальний формалізм» та «правовий нігілізм»;
- 2) аналіз причин і передумов виникнення цих явищ у господарському процесі;
- 3) систематизація практичних проявів обох феноменів;
- 4) визначення ролі дискреційних повноважень суду як засобу балансування між формою і змістом права.

Виклад основного матеріалу. Поняття «надмірний формалізм» у юридичній науці не має законодавчого закріплення, що породжує як термінологічну, так і змістовну дискусію. У широкому розумінні надмірний формалізм це, здебільшого, негативне оціночне поняття, яке означає безумовну вимогу дотримуватися процедур, визначених законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки поступаються принципу розумності, доцільності та раціональності.

У Постанові Касаційного господарського суду від 08.04.2025 в межах справи № 915/615/24 було зазначено: «...реалізуючи положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, необхідно уникати занадто формального ставлення до передбачених законом вимог, та як доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але і реальним. Надмірний формалізм при вирішенні питання щодо прийняття позовної заяви або скарги є порушенням права на справедливий судовий захист...» [3].

Згідно з практикою Європейського суду з прав людини зазначено, що "надмірний формалізм" може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції. Це зазвичай відбувається у випадку особливо вузького тлумачення процесуальної норми, що перешкоджає розгляду скарг заявника по суті, із супутнім ризиком порушення його чи її права на ефективний судовий захист (рішення у справах "Белеш та інші проти Чеської Республіки", "Зубац проти Хорватії" (*Zubac v. Croatia*), (*Beles and Others v. the Czech Republic*), N 47273/99, n. n. 50-51 та 69, ЄСПЛ 2002 IX, та "Волчлі проти Франції" (*Walchli v. France*), N 35787/03, n. 29, від 26.07.2007).

При цьому, Європейський суд з прав людини розмежував поняття формалізму та надмірного формалізму. Так, формалізм є явищем позитивним та необхідним, оскільки забезпечує чітке дотримання судами процесу. Надмірний ж формалізм заважає практичному та ефективному доступу до суду. Формалізм не є надмірним, якщо сприяє правовій визначеності та належному здійсненню правосуддя.

Класик теорії права Г. Гарт, досліджуючи проблему «відкритої текстури» права, вказував, що жодна мовна форма не здатна однозначно охопити всі можливі ситуації реального життя. Це спостереження набуває особливого значення в контексті господарського процесу, де різноманітність та складність економічних відносин постійно породжує ситуації, що виходять за межі стандартних процесуальних схем [4].

Формалізм є гарантією передбачуваності, рівності та правової визначеності – він забезпечує єдність судової практики та захищає учасників процесу від свавілля, а надмірний формалізм – це патологія, при якій форма підноситься над змістом, а технічні процедурні вимоги перетворюються на самоціль, що призводить до судових помилок і порушення прав учасників судового процесу.

Отже, надмірний формалізм не сприяє реальному вирішенню спору та суперечить завданням господарського судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. Головною функцією судочинства є здійснення належного, всебічного та справедливого правосуддя, а не сліпе дотримання формальних процесуальних вимог «по букві Закону».

В умовах господарського судочинства деструктивний формалізм найчастіше проявляється у відмові відкрити провадження чи залишенні позову без розгляду з формальних підстав, якщо суд мав би фактичну та юридичну можливість розглянути справу по суті.

Коли суддя виносить вирок, керуючись лише буквою закону, не беручи до уваги обставини справи, він мимоволі підтверджує стародавній принцип *summum ius summa iniuria est* – найсуворіше право обертається найбільшою несправедливістю.

Правовий нігілізм, у свою чергу, в системі господарського правосуддя є явищем діаметрально протилежним, але не менш небезпечним. У класичному розумінні, правовий нігілізм – це від (лат. nihil – ніщо, нічого), крайній прояв правового невігластва, відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій. О.В. Дручек визначає правовий нігілізм як свідомо-вольове заперечення чинного права активною або пасивною поведінкою конкретних осіб чи окремих суспільних груп, що ускладнює чи унеможливує правове регулювання й призводить до руйнування держави та занепаду суспільства [5].

У контексті господарського процесу правовий нігілізм може виражатися: у свавільному відступленні суду від обов'язкових процесуальних норм під виглядом «доцільності» або «справедливості»; у нехтуванні принципом юридичної визначеності та обов'язковістю судової практики вищих судів; незастосуванні практики ЄСПЛ, у перевищенні дискреційних повноважень суду.

Проаналізувавши причини виникнення надмірного формалізму та правового нігілізму в господарському судочинстві слід виділити надмірну кодифікацію та деталізацію процесуального законодавства. Господарський процесуальний кодекс України є прикладом намагання законодавця максимально формалізувати судовий процес. Проте надмірна деталізація нерідко породжує ситуації, коли норма, покликана забезпечити процесуальну дисципліну, перетворюється на перешкоду для правосуддя. Дотримання формальних процедур вимагає законодавство, а не дотримання деяких формальних процедур вимагає об'єктивна ситуація.

Саме тому сучасне судочинство дедалі частіше звертається до засади *placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*: справедливість і розумна рівновага мають стояти вище за механічне застосування норми.

Необхідно враховувати й соціокультурний вимір проблеми. Правова система України формувалася в умовах радянської правової традиції, для якої була характерна підвищена увага до формальних вимог при одночасному нехтуванні духом закону. Ця традиція залишила глибокий слід у правовій системі судочинства.

Прояви правового нігілізму в господарському процесі виявляються значно складніше, оскільки вони часто маскуються під «доцільне» тлумачення чи «гнучке» застосування права. Класичним проявом є зловживання суддівською дискрецією при вирішенні питань про забезпечення позову, призначення експертизи чи оцінку доказів.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати надмірної гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства (*рішення у справі "Волчлі проти Франції" від 26.07.2007*) [6].

В окремих випадках «тлумачення» де-факто означає відмову від застосування чітких законодавчих норм на користь суб'єктивних суддівських преференцій.

Вирішальним механізмом подолання обох крайнощів є правильно зрозумілі та належно реалізовані дискреційні повноваження суду. Р. Дворкін у своїй фундаментальній праці «Серйозно ставлячись до права» обґрунтував концепцію «жорстких випадків» (*hard cases*), коли строге застосування правових норм не дає однозначно справедливого результату і суддя змушений звертатися до принципів права [7].

У господарському процесі суддівська дискреція є нормативно закріпленим явищем. Господарський процесуальний кодекс України передбачає чисельні норми, що надають суду можливість діяти «на власний розсуд» або «з урахуванням конкретних обставин справи». Прикладами є повноваження суду щодо

продовження процесуальних строків (ст. 119 ГПК), вжиття заходів забезпечення позову (ст. 136 ГПК), вирішення питань про витрати на правову допомогу (ст. 126 ГПК) [8].

Належна реалізація суддівської дискреції передбачає дотримання низки критеріїв, виведених як з теорії права, національного законодавства так із практики ЄСПЛ. По-перше, дискреційне рішення повинне мати належне обґрунтування: суд зобов'язаний пояснити, чому у конкретному випадку застосовано саме такий підхід, а не інший. По-друге, дискреція не може суперечити системному змісту законодавства та загальним принципам права. По-третє, дискреція є інструментом реалізації принципу верховенства права, а не способом його обходу. Суддя, відступаючи від буквального значення норми, повинен робити це в ім'я більш повного втілення правового принципу та справедливого розгляду спору, а не заради власних суб'єктивних уявлень про доцільність.

Саме тут і проходить та тонка грань, яка досліджується: по один бік – розумна гнучкість у застосуванні форми заради змісту права, по другий – свавілля під маскою справедливості.

Висновки та перспективи. Аналіз проблеми дає підстави запропонувати можливі шляхи вирішення, спрямовані на утримання господарського процесу в зоні правової рівноваги між формалізмом та нігілізмом.

На законодавчому рівні необхідним є запровадження норми-принципу про заборону надмірного формалізму як самостійного принципу господарського судочинства – за прикладом ст. 2 ГПК України щодо завдань господарського судочинства. Таке закріплення надасть суддям нормативну підставу для відступу від буквального тлумачення процесуальних норм у виняткових випадках.

На доктринальному рівні необхідне формування концепції «пропорційного процесуалізму» – підходу, за якого суворість дотримання процесуальних вимог має бути пропорційною значущості відповідного процесуального правила для досягнення цілей правосуддя. Цей підхід відповідає практиці ЄСПЛ, яка послідовно наголошує на тому, що обмеження права на доступ до суду є допустимим лише тоді, коли воно переслідує законну мету та є пропорційним їй [9].

На рівні правозастосування ключовим є підвищення якості мотивування судових рішень. Добре мотивоване рішення одночасно є запобіжником і проти формалізму, і проти нігілізму. Видається доцільним розширення практики Верховного Суду щодо використання механізму зразкових справ з метою формування єдиних підходів до вирішення складних питань співвідношення форми і змісту.

За результатами проведеного аналізу можливо зробити наступні висновки.

По-перше, надмірний процесуальний формалізм та правовий нігілізм є двома полюсами єдиного явища – відхилення від ідеалу справедливого правосуддя. Перший підносить форму над змістом, другий – відкидає форму заради суб'єктивного уявлення про зміст. Обидва деформують господарський процес і підривають його легітимність в очах суспільства.

По-друге, відмежувати законне використання процесуальних норм від їх надмірно формального застосування дозволяє критерій пропорційності. Процесуальна вимога є виправданою, якщо вона слугує легітимній меті й не є надлишковою для її досягнення. При цьому суд, відмовляючи стороні у доступі до правосуддя через формальні порушення, має чітко обґрунтувати, яку мету правосуддя забезпечує дотримання цієї формальності в конкретному випадку.

По-третє, суддівська дискреція є не джерелом, а засобом подолання обох крайнощів. Належно здійснена, вона дозволяє суду утримуватися на тонкій грані між формою і змістом. Зловживана чи реалізована некомпетентно, вона сама стає джерелом або формалізму, або нігілізму.

По-четверте, системне вирішення проблеми потребує комплексного підходу: законодавчого закріплення принципу заборони надмірного формалізму, доктринальної розробки концепції пропорційного процесуалізму та підвищення якості мотивування судових рішень як основного інструменту правозастосовної самодисципліни.

Підсумовуючи, слід констатувати, що пошук балансу між формою і змістом у господарському процесі – це не одноразове завдання законодавця, а постійна місія суду, що вимагає від кожного судді розуміння глибинної мети права: не у формальному застосуванні норм, але й не у свавільному їх ігноруванні, а у відданому бажанні досягати справедливості засобами правової форми.

Список використаних джерел:

1. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Теорія держави і права*. 2021. № 3. С. 216–220.
2. Бортняк К., Добрянська Н. Правовий нігілізм як загроза верховенству права: причини та можливі наслідки. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* Випуск № 05, 2025, ч. 1. С. 65–70.
3. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08.04.2025 у справі № 915/615/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
4. Гарт Г. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. [Б. м. : б. в.], 1961, 203 с.

5. Дручек О. В. Детермінанти правового нігілізму: загальна характеристика. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 16–27.
6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 22.12.2022 у справі № 904/4790/21 (904/6718/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086422>.
7. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Основи, 2000. 519 с.
8. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
9. Оніщенко Н. М. Правовий нігілізм: причини і шляхи подолання в Україні. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 64–72.

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026